

Фольклордағы синкреттілік: жанр және термин (А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» негізінде)¹

Аңдатпа. Алаштың рухани көсемі, ғалым Ахмет Байтұрсынұлын әдебиет және фольклор терминдерінің негізін қалаушы деп білеміз. Ғалымның «Әдебиет танытқышы» кітабы – қашанда өзінің ғылыми күшін жоймайтын, өзектілік әлеуеті төмендемейтін құнды еңбек. Бұл еңбекті қараған сайын жаңа концепциялық ой түйіндерін жасауға болады және кітаптың әр тарауы, әр бөлімі, тіпті ондағы әрбір терминдік ұғым тұтас бір ғылыми жұмысқа өзек болатындай талдау жұмысына сұранып тұрады. Бұл мақалада ғалым Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» еңбегіндегі фольклор терминдері және олардың бүгінгі түркі халықтарындағы интерпретациясы сөз болады. Ғалымның аталған еңбегіндегі «Ермектеме» тарауында берілген «ертегісімек» ұғымын саралауға талпыныс жасалады. Сондай-ақ Ахмет Байтұрсынұлы терминдері арқылы жанрлық дифференциациядағы функционалды принцип негіздері талданады. «Ертегісімек – әпсана» терминдік байланысы және көркем бейне мәселесі сарапталады. Мәтіндік талдау аясында түркілік фольклортану контексіндегі «ертегісімек – әпсана – анекдот» қатынасы тұжырымдалады. Мұндай түйткілді теориялық мәселені сараптау ғылыми мақаланың жаңашылдығымен қатар маңыздылығын да көрсетеді. Жалпы алаш қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының жанрлық ұғымдарды жүйелеу мен ғылыми терминология қалыптастырудағы ұстанымы күні бүгінге дейін өзінің өзектілігін сақтап келеді.

Түйін сөздер: әдебиет, фольклор, фольклортану, «Әдебиет танытқышы» еңбегі, термин, ертегісімек, әпсана.

¹Ғылыми мақала 2022-2024 жылдарға арналған ғылыми жобалар бойынша іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бойынша АР14870415 «Алаш кезеңі әдебиеті: интегративті фольклортану контексті және жаңа ғылыми парадигма» жобасын іске асыру аясында дайындалды.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-144-3-179-187>

Кіріспе. Әлемде «фольклор» терминін әр қилы, әр деңгейде түсініп, пайымдайды. Соған сәйкес әр халықта фольклорлық дәстүр жанрларының жүйесі де айтарлықтай өзгешелікке ие. Әр халықта бүкіл әлемдік фольклорға ортақ боп келетін жанрлар бар, бірақ кейбір жанрлар тек аталмыш халықтың болмысына сай болатын айрықша белгілерге ие. Бұл тұрғыда ғалым Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышта» фольклор мәселелеріне

қатысты төмендегідей жіктелім жасайды: **САУЫҚТАМА; ЕРМЕКТЕМЕ; ЕРТЕГІ, ЕРТЕГІСІМЕК, АҢЫЗ ӘҢГІМЕ** [1, 270 б.].

Бұларды ермек үшін сөйленетін сөздер деп көрсетеді. Ермектеме қатарында басқа да ұғымдар қарастырылады. Бірақ біздің зерттеу нысанымыз «ертегісімек» түсінігі және оған тікелей жанасатын ұғымдар сипаты. Мақсат – прозалық фольклорды құрайтын осы үш терминдік ұғымның интеграциясы арқылы әрқайсысының

жанрлық дифференциациясын көрсету. Сол арқылы ғалымның «ертегісімек» терминін қолданудағы ғылыми позициясын сараптап, бүгінгі фольклор терминдерімен сабақтастығын пайымдау.

Фольклордың жанрлық классификациясы мәселелері қай кезде зерттеу ісінің өзекті нысаны болмақ. Күні бүгінге дейін жауабын күтетін сұрақтар легі де баршылық. Фольклортанушы-теоретик ғалымдар Б.Н. Путилов пен К.В. Чистов фольклор жанрларына аса мән бере отырып, «мәтін – жанр» қатынасы – мәтінді түсінудің басты әрі айқын белгісі» [2, 177 б.]; жанрлар тарихы – олардың тармақталуы, параллель дамуы, қиысуы мен жаңа дифференциациясы тарихы [3, 288 б.] деген пікірлерді ұстанған еді. Кеңестік фольклортану ғылымындағы фольклордың жанрлық классификациясына қатысты алғашқытәжірибелер ХХғасырдыңалғашқы жартысында фольклорлық мәтіндердің тұңғыш басылымдарында пайда болды. Онда шығармалардың реттілігі жүйесіз, түрлі жанр мәтіндері аралас, мәтіндік ұстанымдар сақталмаған. Одан бөлек сол заманның идеологиялық диктат көрінісі фольклорлық материалдардың жарияланым композициясында да байқалды. Мысалы, өлең жинақтарында алдымен стадиялық жағынан ертерек шыққан туындылар емес, кеңестік дәуір жырлары беріліп отырды. Сонымен қатар көпке дейін халық прозасы тек қана «аңыз» және «ертегі» деген түсініктермен берілді. Прозалық фольклордың ертегілік проза және ертегілік емес проза деп бөлініп, оның әрқайсысының жекелеген жанрлық түрлерге жіктелуі өткен ғасырдың 90-жылдарына қарай қолға алына бастады. Бүгінде прозалық жанрларды түрлі контекст аясында қарастырып, әр түрдің теориялық статусын қалыптастыруға қадамдар жасалуда. Мысалы, халықтық проза жанрларын саралауда функционалдық принциптің мәні зор. Өйткені, жанрлық дифференциацияның күрделілігі объективті сипатқа ие және аталмыш туындылардың айтылу ерекшеліктеріне негізделеді: атап айтсақ, аңыздық прозаның сөйлесімдік және жағдаяттық контекстермен өзара тығыз

байланысы, композициялық және стилистикалық канондардың болмауы оның фольклорлық проза ретінде болмысын ашады.

Зерттеу әдістері. А. Байтұрсынұлы еңбегіндегі терминдер талдау нысанына алынып, фольклор жанрларының дифференциациясын, стабилизация және интеграциясын негіздеуде мәтіндік талдау, салыстыру, жинақтау, жүйелеу, қорыту әдістері басшылыққа алынды.

Талқылау. Әрбір фольклорлық мәтіннің айтылуы коммуникативті актіге негізделіп, коммуникативті оқиғаның бөлшегі болып табылады. Аңыздық проза жанрлары шындыққа бағытталып, елді иландару мақсатын алға тарта отырып, фольклор орындаушыларының түрлі интенциясын іске асырады. Шығарманың баяндалу тәсілі оның жанрлық формасын айқындайды. Әдіс-тәсілдер – көркемдік функцияның көрсеткіші. Ендеше фольклорлық прозаның көркемдік қызметі оның қарапайымдылықтан күрделілікке ойысуын негіздеп, әрбір жанрлық форманың қалыптасуына әкеледі.

Прозалық шығарманың жанр ретінде даралануы оның көркемделу функциясына қарай төмендегідей реттілікпен іске асады:

АҢЫЗ – ӘПСАНА – ЕРТЕГІ.

Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышына» көз салатын болсақ, прозалық фольклорға қатысты бұл ұстанымның негізі өткен ғасырдың 20-жылдарында қаланғанын байқаймыз.

Ғалым фольклор терминдерін қалыптастыруда әр туындының (жанрдың) айтылу тәсілін басшылыққа алғанын байқаймыз. Сонымен қатар сауықтама, ермек үшін айту деген қолданыстары қарапайым прозадағы көркемдік деңгейдің артып, танымдық функцияның сауықтық не сейілдік мақсатқа ауысуына қарай жүйелену нәтижелері деп пайымдауға болады.

- ЕРТЕГІ

- ЕРТЕГІ

- ЕРТЕГІСІМЕК

- ӘПСАНА

- АҢЫЗ

- АҢЫЗ

Көріп
А.Байтұрсынұлының

отырғанымыздай,
жанрлық

классификациясындағы терминдердің орналасу тәртібі қазіргі ғылыми жүйелену принциптерімен қабысады:

1) бұл, біріншіден, бүгінгі ғылыми көзқарастағы халық прозасының баяндалу тәсіліне лайық қарапайымдылықтан көркемдікке ұласу «үдерісіне» сәйкес болып тұр.

2) екіншіден, екі дәуір терминдерінің бір-бірімен мағыналық байланысы тұрғысынан талдауға ие болатыны «ертегісімек» термині. «Ертегісімек» термині жоғарыда сөз болған «көркемделу үдерісі» бойынша бүгінгі «әпсана» ұғымына сай боп тұр.

Термин сөздердің мән-мағынасы бұл сабақтастықты растай ма?

Ғалым «Ертегісімек деп ертегіге ұқсас, бірақ ертегіден гөрі әдемірек, шынға бейімірек, тұрмысқа жақынырақ, дүниеде болуға ықтималы молырақ түрде шығарылған әңгіме айтылады. Мәселен, «Алдар Көсе», «Жиренше Шешен», «Қожа Насыр», «Атымтай Жомарт» сияқты адамдар турасындағы әңгімелер; мұнда да өтірік көп, бірақ өтірігі қисынды, шынға ұқсас» [1, 270 б.] деп анықтама береді.

Әпсананы айтар болсақ, «Әпсана деп кейде ертеде болған, немесе ойдан шығарылған бір оқиғаны көркемдей баяндайтын шығармаларды айтамыз. Жалпы, әпсана сөзі парсыша ертеке, қиял, мысал, әңгіме жанрларының атауы және әдемі, сұлу, керемет деген мағына береді [4, 156 б.].

Қазіргі ғылыми айналымда орныққан «әпсана» жанры қазақ фольклорында аңыздан гөрі көркем, бірақ көркемдігі ертегіден төмендеу әңгімелер болып саналады. Бұл ретте А.Байтұрсынұлының ертегісімекке берген анықтамасы мен әпсананың атқаратын қызметі өзара байланыс табады. Ендеше Ахмет Байтұрсынұлының аталмыш ұғымы бүгінгі терминдер жүйесіндегі «әпсанаға» сәйкес келіп, ертегілік емес прозаның бір саласы деп пайымдауға негіз бар.

Ғалым «Ертегісімекке» «Алдар көсе, Жиренше, Қожанасыр» туралы сюжеттерді жатқызады. Бұл келтірілген мысалдармен де «ертегісімек» пен «әпсана» арасындағы сабақтастықты дәйектеуге болады деп

ойлаймыз. Әрине, қазір Алдар көсе мен Қожанасырды сатиралық ертегілердің кейіпкерлері ретінде қарастырып жүрміз. Жиренше шешен – аңыздық оқиғалардың қаһарманы болып жүр. Бірақ аңыз бен әпсананың айырмашылығы тек көркемдіктің дәрежесінде болуымен шектелмейді. Сондай-ақ мақаламыздағы талдау жұмысына тірек болып отырған коммуникативті аспект аясындағы жанрлық функцияның көрінісінде де болып отыр. Бұл тұрғыда академик С.Қасқабасов: «Аңыз бен әпсана шығармалары қандай мақсатта айтылады, міне, бұл да – жанрды ерекшелендіретін белгі. Аңыздың мақсаты – бір фактіні, тарихи оқиғаны хабарлап, ол туралы тыңдаушыға мәлімет беру. Демек, аңыздың қызметі (функциясы) – танымдық, мағлұматтық. Ал, әпсананың мақсаты – баяғыда болған, немесе болды деген бір оқиғаны, іс-әрекетті, немесе жағдайды көркемдей баяндау арқылы тыңдаушыға ғибрат беру. Мұнда бас кейіпкерлер дәріптеле суреттеледі, олар көркем бейне деңгейінде көрінеді [4, 156 б.]. Ендеше Алдар көсе, Қожанасыр, Жиренше шешен әпсаналардың кейіпкерлері болуға әбден лайық. Бұл өз кезегінде «ертегісімек-әпсана» байланысын одан әрі растайды.

Жалпы Жиренше шешенге қатысты сюжеттік мотивтер түркі халықтарына ортақ боп келеді. Түрікмен және өзбек әпсаналарындағы Гүли қыздың Мырәлі және Союн сұлтанмен әңгімелесуі қазақ фольклорындағы Алдар-Көсе қызының Жиренше шешенмен сөйлескен тұсымен ұқсас деуге болады.

Мысалы, Әлішер Науаи туралы өзбек фольклорында кең таралған бір сюжет бар. «Бір күні Хүсейн сұлтан Науаидің ғашығы Гүли сұлуды көріп қалады. Ессіз ғашық болып, оған үйленгісі келеді. Науаи секілді уәзірінің сезімін ұқпай, оның өзін Гүлидің ата-анасына құда етіп жібереді. Мұны білген Гүли бәрінен жасырынады. Қанша іздегенмен, сұлу қызды ешкім таба аламайды. Гүлиді табу үшін Науаи өзінің қызметшісін ертіп, бүкіл қала мен ауылды аралайды. Сөйтіп бір топ адам жиналған жерде әдейі бір сылтау тауып, қызметшісін сабай жөнеледі. Мұндай ашудың себебін

сұраған қызметшіге: «Мен қалай айтсам, қызметші солай істеуі қажет!», - деп жауап береді. Жиылған халық байғұс қызметшіні аяғанымен, атақты уәзірдің қылығына қарсы еш әрекет жасай алмайды. Тек күндердің күнінде бір топ адам арасынан бір әйелдің дауысы шығады: «Дұрыс қылдыңыз, мәртебелім! Бұйрықты емес, өз ақылы мен қалауына сай істі орындай білуді үйренгенге дейін ұру керек», - дейді. Осындай мағыналы сөздің негізінде Науаи бұл қыздың Гүли сұлу екенін біледі [5, с. 38]. Атақты түрікмен ғалымы Берді Кербабаяев жинап, жариялаған «Мырәлі» атты жинақта Науаи жөнінде бір сюжет кездеседі. Аңызға сәйкес, Союн сұлтан (Хүсейінсұлтан) мен Мырәлі (Әлішер Науаи) ескі қолжазбаларды ақтарып отырып, Союн сұлтанның әкесінің бір жазбасын тауып алады. Жазбада Хүсейін мен Әлішер туған кезде тағы бір екі қыз баланың дүниеге келгендігі туралы айтылады. Қыздарға деген ынтызарлықтары оянып, екі дос оларды іздеуге бел буады. Сұлтан Хиуа, Ташауыз және басқа қалаларға жарлық жіберуді ұсынады. Бірақ Мырәлі мұны қолдамайды: «Қыз жүрегі өте нәзік әрі сезімтал болады. Байқаусызда жасалған іс-әрекетіңмен оларға жағымсыз әрі жиіркенішті боласың. «Жылы-жылы сөйлесең, жылан інінен шығады» демекші бұл қыздардың жан жылуы мен мейіріміне бөлену үшін олардың алдында әділетсіз іс жасау керек. Алайда бұл әділетсіздік ақылгөйліктен туындауы керек», - дейді. Мырәлінің кеңесі сұлтанға ұнайды. Сөйтіп екі есауылға зор денелі жігітті топтанған адам алдында ұруды бұйырады. Ал бұл істі қолдаған кісі болса, оны сарайға әкелуді тапсырады. Қол астындағы жігітті сабаумен біраз жерді аралайды. Бірақ бұл әрекеттеріне ешкімнен қолдау таппайды. Бір күні бір үйдің қоршауының алдында жігітті ұра бастайды. Қоршау артында нан пісіріп жатқан әйел олардың сыртынан бақылап тұрады. Бір кезде шыдамы жетпей, ұрып жатқан есауылдардан мән-жайды сұрайды. Әйел: «Құдайым-ау, тіл алмаса, осылай ұрушы еді. Сендер бұйырған істі орындағаны үшін зәбір көрсетіп жатырсыңдар. Бұл нағыз әділетсіздік қой, - дейді. Алайда анасына нан пісіруге көмектесіп жатқан қызы: «Жоқ, бұл

жерде бәрі дұрыс. Қашанға дейін барлығын нұсқап, айтып отыру керек. Өзіндік сана-сезімімен істеп үйренге дейін ұра беру қажет, - дейді» [6, 24 б.].

Бұл туындылар мен қазақ фольклорындағы Жиренше шешен туралы аңыздардың арасында үлкен сабақтастық жатыр. Сондай аңыздың бірі: «Бір күні қыздар ағаш жинауға барады. Қыздар ағаштарын тастай қашады. Тек Алдар-Көсенің қызы ғана етегімен ағаштарын жауып, далада отыра береді. Мұны көрген Жиренше шешен одан бұл әрекетінің мәнісін сұрайды. Сонда әлгі қыз: «Өзім жауын астында қалсам да, ағаштарым құрғақ болады. Үйге келген соң, сол ағашты жағып, өзім құрғақ боламын», - дейді. Жиренше шешен қыздың ақылына риза болады. Бірақ аты-жөнін сұрамайды. Күндердің күнінде Жиренше ұлын үйлендірмекші болып, әлгі ақылды қызды іздеуге шығады. Сөйтіп бір амал табады. Өз ұлын алдына салып, қалаларды аралайды. Әр қалаға жеткенде ұлын ұра бастайды. Жұрт мұның себебін сұраса, Жиренше:

«Оған не айтсаң, соны істейді», - депті. Бүкіл адам Жиреншеге таңырқай қарап, оны ақымақ санайды. Көптің арасынан тек Алдар-көсенің қызы: «Ұр, тағы да ұр, оны өзіндік ой-санасымен әрекет еткеніне дейін ұру керек», - депті. Сонда Жиренше бұл бейтаныс қыздың өзі іздеп жүрген сол бір ақылды қыз екенін біледі де, оған құда түседі» [7, 364 б.].

Атап өтетін жайт, Әлішер Науаи туралы әпсананың бірінде Гүли есімді қыз Союн сұлтанның сұрағына жоғарыда келтірген қазақ фольклорындағы Алдар-Көсенің қызы секілді жауап берген екен:

«О, сұлтаным! Біздің үйде құрғақ отын ағашы жоқ. Егер менің жиған ағаштарым жаңбырдан су болып, ал жаңбыр басылмай, күн суып кетсе, менің кәрі шешем тоңып қалуы мүмкін. Ал ағаштарымды құрғақ етіп жеткізсем, су да, суық та қауіпті емес» [5, 39 б.].

Нәтижелер. Әрине, бұл шығармалардың мазмұны бірдей деп айтуға келмейді. Алайда, әпсана желісіне негіз болған сюжеттік мотивтер бір арнадан бастау алады. Сол арқылы фольклор

кейіпкерлері де өзара байланысқа түседі. Жиренше-шешен туралы мұндай эпсаналық сюжет қырғыз фольклорында да бар [8, 34-41 б.].

Жиренше шешен бейнесі башқұрт фольклорында да орын алады. Ерәнсә-сәсән деген атпен белгілі бұл образ «Ерәнсә-сәсән», «Бәндәбикә менән Ерәнсә-сәсән», т.б. сюжеттерде кездеседі. Жиренше шешеннің баласына қыз айттыруы туралы сюжет те бар.

Сонымен, ертегілерден бөлек ертегісімек сюжеттердің болуы туралы А.Байтұрсынұлының ұстанымы тек қана қазақ халқының емес, түбі бір түркі халықтары фольклортануының да концепциялық негізіне айналды десек артық емес. Мәселен, қарақалпақ фольклортанушысы К.Айымбетов аңыздардағы эпикалық элементтерді эпсана (легенда) деп танып: «Халық ертегілерінің бір түрі – эпсана деп аталады. Эпсана – тарихпен байланысты ертегі-әңгімелер» дейді [9, 33 б.].

Н.Жапақов өз еңбегінде «ертегі-аңыз» ұғымын пайдаланып, жақша ішінде «легенда» деп көрсетеді (*легенда - эпсана*). Оның айтуы бойынша, «барлық ертегі-аңыздар фантастикадан құралмайды, олардың көбісі тұрмыстағы шындықпен, тарихпен байланысты». Мысал ретінде «Гүлдірсін» аңызын келтіреді [10, 9 б.].

Әзербайжан фольклортануында ғалым С.Пашаев әзербайжан эпсаналарының бүгінгі күнге ертегілер мен дастандардың контекстінде құрамдас бөлік боп жеткенін дәлелдейтін сюжеттерді көрсетеді: «Талды туралы ертегі», «Көроғлыдағы» Гошубулаг пен Египет қылышы, Ченлибель қорғаны, Гырат пен Дураттың дүниеге келуі тақырыбына арналған эпсаналар және т.б [11, с. 18].

Әрине, дәстүрлі ғылыми түсінікте Алдар мен Қожанасыр образдары – сатиралық ертегілердің кейіпкерлері. Бірақ жоғарыда айтқандай, эпсана – тарихи оқиғалар мен тұлғалардың көркемделе әрі дәріптеле бейнеленуінің нәтижесі десек, Алдар көсе мен Қожанасыр туралы сюжеттер сатиралық мазмұндағы эпсаналық функцияны орындайтын шығармалар екені сөзсіз.

Жалпы, А.Байтұрсынұлының «ертегісімек» ұғымын сараптау арқылы анекдоттық мазмұндағы туындылардың ертегілік прозаға қарағанда ертегілік емес салаға жақын келетінін қоса пайымдауға болады.

Бұл турасында академик М. Әуезовтің де тұжырымдарын айтуға болады. Көрнекті ғалым бастапқыда аңыздық сюжеттерді ертегілік топтың ішінде қарастырған. Кейінгі жылдары бұл ұстанымына өзгерістер енгізеді. 1957, 1959, 1961 жылдары жарық көрген еңбектерінде ол халық прозасы жанрларын атау үшін бір топ терминдерді қолданады. Әсіресе, ертегіден басқа прозалық фольклорды атаған терминдері көңіл аударарлық: аңыз, аңыз ертегілер, ертегі-аңыз, жұмысшы нақылдары, өмірбаяндық әңгімелер-«болғандар», анекдот әңгімелер [12, 48-49 б.]. Көріп отырғанымыздай, анекдот ұғымы ертегілік емес саланың аясында табылып отыр.

Мұны туысқан түркі халықтарының фольклортануындағы қалыптасқан ғылыми тұжырымдармен де байланыстыруға болады. Мәселен, 1962 жылы Қ.Мақсетов, Н.Камалов және К.Мамбетназаров тарапынан әзірленген «Қарақалпақ халық легендалары һәм анекдоттары» атты кітапты атауға болады.

Қазіргі таңда фольклорлық сатиралық және юморлық әңгімелерді «анекдот» терминімен атаймыз. «Қысқаша әдеби энциклопедияда»: «... под анекдотом понимается короткий рассказ о незначительном, но характерном происшествии из жизни исторического лица» [13, 233 б.] делінеді. Осы негізде ғалым Ф.А.Алиева бұл жанрды әлеуметтік және отбасылық-тұрмыстық деп бөлуді ұсынады [14, 349 б.]. Анекдоттардың ішінде Қожанасыр туралы сюжеттер арнайы циклді құрайды.

Башқұрт аңыздық прозасына қатысты алғашқы классификацияны ұсынған ғалымдардың қатарында Г.И.Комиссаровты атауға болады. Оның жіктемесі төмендегідей: авалхи халапесем (аңыз), легендасем (эпсана), историлле халапесем (тарихи әңгімелер), кулашла халапесем (анекдотсем), юптарулла халапесем (мисал)

[15, 19 б.]. Бұл ретте де анекдот ұғымы ертегілік емес жанрлардың қатарынан көрінеді. Жалпы, тамыры бір туысқандық фольклорлық санадағы сабақтастықтың қандай да бір фактілерінен қай жағынан болса да орын алатыны ақиқат.

Жоғарыда келтірілген тұжырымдардан «ертегі» сөзінің кең мағыналық контексте қолданыс тапқаны аңғарылады. Ертегімен түбірлес «ертек» деген ұғым бар. Ұлттық фольклортануда бұл «ертегімен» бір түсінік арнасында. Ал түркі елдерінің арасында жанрлық сипаты басқа, мазмұн мен форма көрінісі бөлек келуі кездеседі. Мәселен, башқұрт халқының ғылыми айналымында «иртәк» (ертек) жанры қазақ фолькорындағы жыр-аңыздау (авт. С.Қасқабасов) табиғатына сәйкес келеді. Жыр мен қара сөздің араласып келуі арқылы да жасалатын эпикалық жанр түрі. Бір үлгі тек жырға құрылып не оның жыр мөлшері көп болса, бірінде прозалық баяндау басым келуі мүмкін. Ертектің (иртәк) жыр баяны көбінесе кейіпкерлердің диалогына негізделеді. Мысалы, қос ғашықтың сезім сыры өлең өрнегіндегі ертекте айырықша өріледі. Бұл эмоциялық-экспрессивті реңкті күшейтудегі өлең поэтикасының артықшылығы екені сөзсіз. Башқұрт фольклорындағы «Заятүләк менән һыуһылыу» – сондай ертектің бір үлгісі. Башқұрт фольклорының даму тарихында ертектен алғашында тек жыр сипатында өмір сүрген. Прозалық форма арқылы лирикалық сюжет тақырыптық тұрғыда кеңейіп, мазмұндық жағынан жан-жақты қоюлана бастайды. Ал жыр- өлең құрылымы ертектен тек драмалық сарынында ғана сақталып қалған. Туындының түр жағынан түрленуі мазмұн мотивтерінің уақыт шегінде кеңейуі мен өзгеруіне көп байланысты. Өйткені жанр – тарихи категория екені анық. Посткеңестік дәуірдегі жаңа зерттеулердің қатарында Галин Салауаттың «Башқорт халқының ауыз-тел ижады» атты еңбегін атауға болады. Мұнда башқұрт иртәктері (ертектен) хақында сөз қозғалады. Ғалым өзінің бұл мәселеге қатысты талдаулары мен ғылыми пікірлерін келтіреді [16, 241-242 б.]. Аталған еңбектің башқұрт халық әдебиетін тұтас танып-таразылаудағы

жаңаша екінін де айту абзал. Фольклор – халықтың көкейінде қатталып қалған, оның тарихын, тұрмыс-тіршілігін, ой қиялдарын көркемдеген қазына. Автор осы асыл мирастың жанрлары және образдар жүйесімен таныстыра, фольклортанушы ғалымдар, жыршылар, шешендер жайында да тың мағлұмат беріп, тұшымды ойлармен көмкереді. Тегінде, түркілік танымдағы ертектен эпостың байланысы әр қырлы боп келетінін байқауға болады. Оның бір көрінісі алтайлықтарда жатыр. Мәселен, алтай фольклорындағы «чөрчөк» термині ертегілік прозаға қолданылса, «кай чөрчөк» ұғымы эпостық жырды айшықтайды. Бұл – фольклордың жанрлық тұрғыда дифференциацияға түспеген, көпқырлы тұтас руханият стадиясында қалыптасқан жиынтық ұғым нәтижесі.

Қорытынды. Академик С.Қасқабасов айтқандай: «Ешбір фольклорлық жанр саф алтындай таза күйде болмайды. Өйткені ол жападан-жалғыз өмір сүрмейді, ұзақ көркемделу процесінде жанрлар бір-бірімен тығыз байланысқа түседі, олар бір-біріне ықпал жасап, кірігіп, тіпті жаңа жанрға негіз де болады, бірақ олар қосылып кетпейді, әрқайсысы өзіне тән қасиеттермен ерекшеленеді» [4, 304 б.].

Шынымен, фольклор өз табиғатында өзгеріске және динамикаға бейім. Ол уақыт шегінде дамиды: бір формалар жойылуы мүмкін, басқасы – туындайды, үшіншісі – трансформацияланады. Бұл дегеніміз, олардың «ескіден», «жаңаға» кілт өзгеру жағдайы еш мүмкін емес: шығу тегі жағынан архаикалық фольклорлық құбылыстар мен дәстүрлер бүгінгі күні белсенді өмір сүріп, даму үстінде. Ал кейбір заманауи жаңашыл фольклорлық туындыларды жіті қарастырсақ, олардың соншалықты жаңа емес екенін аңдауға болады. Сондықтан тым қатты уақыттық «шектеулер» қоюдың қажеті жоқ, ал «заманауилық» дегенді тікелей мағынада – осы және қазіргі шақта болып жатқан үрдіс деп есептеуге болады. Егер қандай да бір фольклорлық құбылыс осы күні дәл көз алдымызда белсенді өмір сүріп, дамып жатса, оны заманауи фольклорға жатқызу абзал. Бұл оның қай кезде пайда болғанына тәуелді болмауы тиіс.

Қорыта айтсақ, алаш білімпазы Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» еңбегіндегі құнарлы ойлар өз құндылығын жоймай, бүгінгі жаһандану кеңістігіндегі ғылыми көзқарастарды дәлдеп, дәйектеудегі заманауи қажеттілігі арта бермек. Асыл мұра фольклор жанрлары мен ұғымдарына, ғылыми терминдерге ұлттық сипатта,

қазақ жанына, түсінігіне жақын мазмұнда атау беруімен құнды екендігін айтқымыз келеді. Алаш ғалымының зерттеуі, ғылыми тұжырымдары қазақтың ғана емес, туысқан түркі халықтарының фольклортануында да жан-жақты қарастырылуы тиісті деп есептейміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. Т. I: – 384 б.
2. Путилов Б. Н. Фольклор и народная культура. – Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2003. – 464 с.
3. Чистов К. В. Народные традиции и фольклор: очерки теории. Ленинград: Наука, 1986. – 105 с.
4. Қасқабасов С. Ойөріс (фольклор туралы). – Астана: Астана полиграфия, 2009. – 304 б.
5. Бегмурадов И. Узбекско-казахские фольклорные связи: дис. ... канд. филол. наук // АН УзССР. Ин-т рукописей им. Х. Сулейманова. – Ташкент, 1990. – 195 с.
6. Мырали (на туркм. языке) / Б. Кербабаев. – Ашгабат, 1948. – С. 23-28.
7. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии (Репр. воспроизведение изд. 1883 г.). – 2-е изд. Вып. 4. – Горно-Алтайск: «Ак Чечек», 2005. — 640 с.
8. Тапқыр бала. Қырғыз халық ертегілері. / Қырғыз тілінен ауд. Н. Қазыбеков. – Алматы: Жалын, 1991. – 151 б.
9. Айимбетов К. Народная мудрость. – Нукус: «Каракалпакстан», 1988. – 181 с.
10. Жапаков Н. Вопросы реализма в каракалпакской литературе дореволюционного периода. – Нукус: «Каракалпакстан», 1972. – 273 с.
11. Пашаев С. Азербайджанские народные легенды и проблемы их исследования: автореф. ... докт. филол. наук. – Баку, 1989. – 58 с.
12. Қасқабасов С.А. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: «Аударма», 2002. – 584 б.
13. Краткая литературная энциклопедия: в 9 т. / Под ред. А.А. Суркова. – Москва: «Сов. энциклопедия», 1962. – 497 с.
14. Традиционный фольклор народов Дагестана. / Под ред. Г.Г. Гамзатова, У.Б. Далгат. – Москва: «Наука», 1991. – 493 с.
15. Ильина Г. Несказочная проза в системе жанров чувашского фольклора: дисс..... канд. филол. наук. – Ижевск, 2006. – 228 с.
16. Галин С. Башкорт халқының ауыз-тел ижады. – Өфө: Китап, 2009. – 472 б.

References

1. Baitursynuly A. Alty tomdyq shygarmalar jinagy [Collection of works in six volumes]. Vol.1 (Almaty, 2013, 384 p.). [in Kazakh]
2. Putilov B. Fol'klor i narodnaya kul'tura [Folklore and folk culture] (Saint Petersburg, 2003, 464 p.). [in Russian]
3. Chistov K. Narodnye tradisii i fol'klor: ocherki teorii [Folk traditions and folklore: essays on theory] (Leningrad, 1986, 105 p.). [in Russian]
4. Kaskabasov S. Oioris (fol'klor turaly) [Oioris (about folklore)] (Astana, 2009, 304 p.). [in Kazakh]
5. Begmuradov I. Uzbecko-kazahskie fol'klornye svyazi: diss.....kand. filol. nauk [Uzbek-Kazakh folklore relations: diss.....Cand. of Philol. Sciences], AN UzSSR. In-t rukopisei im. H. Suleimanova [AS of the UZSSR, H. Suleymanov Institute of Manuscripts] (Tashkent, 1990, 195 p.). [in Russian]
6. Kerbabaev B. Myrali (na turkm. jazyke) [Myrali (in Turkmen)] (Ashgabat, 1948, 23-28 pp.). [in Russian]

7. Potanin G.N. Ocherki Severo-Zapadnoi Mongolii (Repr. vosproizvedenie izd. 1883 g.) [Essays of North-Western Mongolia (reprinted 1883)]. Is. 4. 2nd ed. («Ak Chechek», Gorno-Altaysk, 2005, 640 p.). [in Russian]
8. Tapqyr bala. Qyrgyz halyq ertegileri [A smart boy. Kyrgyz folk tales], Translated from Kyrgyz by N. Kazybekov (Almaty, 1991, 151 p.). [in Kazakh]
9. Aiymbetov K. Narodnaya mudrost' [Folk wisdom] («Karakalpakstan», Nukus, 1988, 181 p.). [in Russian]
10. Zhapakov N. Voprosy realizma v karakalpakskoi literature dorevolucionnogo perioda [Questions of realism in the Karakalpak literature of the pre-revolutionary period] («Karakalpakstan», Nukus, 1972, 273 p.). [in Russian]
11. Pashaev S. Azerbajjanskije narodnye legendy i problemy ih issledovaniya: avtoref. dokt. filol. nauk [Azerbaijani folk legends and problems of their research: autoref. doct. of Philol. Sciences] (Baku, 1989, 58 p.). [in Russian]
12. Kaskabasov S. Zhanazyq. Ar jylgy zertteuler [Zhanazyk. Research for each year] (Astana, 2002, 584 p.). [in Kazakh]
13. Kratkaya literaturnaya ensiklopedia [A short literary encyclopedia]. 9 vol. Edited by A.A. Surkov («The Soviet Encyclopedia», Moscow, 1962, 497 p.). [in Russian]
14. Tradisionnyi fol'klor narodov Dagestana [Traditional folklore of the peoples of Dagestan]. Edited by G.G. Gamzatov, U.B. Dolgat (Moscow, 1991, 493 p.). [in Russian]
15. Ilyina G. Neskazochnaya proza v sisteme zhanrov chuvashskogo fol'klora: diss.... kand. filol. nauk [Non-fairy tale prose in the system of genres of Chuvash folklore: diss.....Cand. of Philol. Sciences] (Izhevsk, 2006, 228 p.). [in Russian]
16. Galin S. Bashqort halqynyn auyz-tel izhady [Oral and poetic creativity of the Bashkir people] (Kitap, Ufa, 2009, 472 p.). [in Bashkir]

Г.С. Сагынадин

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Синкретизм в фольклоре: жанр и термин (на основе «Әдебиет танытқыш» Ахмета Байтурсынулы)

Аннотация. Духовный лидер Алаша, ученый Ахмет Байтурсынулы известен как новатор и основоположник терминологии литературы и фольклора. Его книга «Әдебиет танытқыш» является ценным трудом, который никогда не потеряет свою научную силу и потенциал актуальности. Каждое прочтение этой книги приводит к формированию новых концептуальных идей. Каждая глава, раздел и даже термин в ней могли бы стать предметом самостоятельного научного исследования. В данной статье речь пойдет о терминах фольклора в труде Ахмет Байтурсынулы «Әдебиет танытқыш» и их интерпретации в фольклористике тюркских народов. Предпринята попытка толкования понятия «ертегісімек», которое встречается в главе «Ермектеме» указанной книги ученого. Также на основе терминов А.Байтурсынулы произведен анализ функциональных принципов жанровой дифференциации. Рассмотрены взаимосвязь терминов «ертегісімек – эпсана» и проблема художественного образа. В рамках текстового анализа обоснована взаимосвязь «ертегісімек – эпсана – анекдот» в контексте тюркской фольклористики. Рассмотрение такого теоретического вопроса, наряду с новизной, показывает значимость научной статьи. Позиция деятеля Алаш Ахмета Байтурсынулы в систематизации жанровых понятий и формировании научной терминологии сохраняет свою актуальность и по сей день.

Ключевые слова: литература, фольклор, фольклористика, «Әдебиет танытқыш», термин, ертегісімек, эпсана.

G.S. Sagynadin

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

**Syncretism in Folklore: genre and term
(based on “Ádebiet tanytqysh” by Akhmet Baitursynuly)**

Abstract. We know that the spiritual leader of Alash, the scientist Akhmet Baitursynuly, is an innovator who laid the foundations of the terms of literature and folklore. The scientist's book “Ádebiet tanytqysh” is a valuable work that does not always lose its scientific power, does not reduce its relevance potential. Every time you look at this work, you can create new conceptual knots of thought, and every chapter, section, and even every term concept in the book is in demand in analytical work, so that it is the core of a whole article. So, in today's article, we are going to make an attempt to differentiate the concept of “ertegisimek”, given in the chapter “Ermekteme” in this work of the scientist. Thus, this article will focus on the terms of folklore in the work of Akhmet Baitursynuly “Ádebiet tanytqysh” and their interpretation in today's Turkic peoples. An attempt is made to differentiate the concept of “ertegisimek”, given in the chapter “Ermekteme” in this work of the scientist. The basis of the functional principle in genre differentiation is also analyzed using the terms of A. Baitursynuly. The term relationship “ertegisimek - apsana” and the problem of artistic image are analyzed. In the context of textual analysis, the relationship “ertegisimek-apsana-anecdote” in the context of Turkic Folklore Studies is formulated. The examination of such a problematic theoretical problem shows not only the novelty, but also the importance of a scientific article. In general, the position of the Alash figure Akhmet Baitursynuly in the systematization of genre concepts and the formation of scientific terminology remains relevant to this day.

Keywords: literature, folklore, folkloristics, «Ádebiet tanytqysh», term, ertegisimek, apsana.

Автор туралы мәлімет:

Сағынадин Г.С. – PhD, қазақ әдебиеті кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Sagynadin G.S. – PhD, Associate Professor, Department of Kazakh Literature, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.